

Латинськомовна соціально-правнична термінологія XVI-XVII століть як унікальний вияв уніфікованої системи права

Н. В. Давиденко

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: natalidavid@ukr.net

Paper received 02.11.19; Accepted for publication 15.11.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-211VP62-01>

Вступ. Правове законодавство в Україні у XVI-XVII ст. є складним симбіозом кількох систем, що співіснували та взаємодіяли практично на всіх територіях майбутньої України, але, звичайно, міра вияву та переважання тієї чи іншої визначалися багатьма аспектами – територіальними, адміністративними, національно та соціально зумовленими чинниками тощо. Насамперед, слід зауважити первісне джерело законів та норм будь-якої правової системи – звичаєве право. Звичаєве право акумулює у собі всі сформовані протягом тривалого часу, відшліфовані постійним уживанням у певному колективі чи суспільстві звичаї, правила та закони. Норми звичаєвого права є, природно, найбільш міцно закарбованими у свідомості тих, хто йому підкоряється, бо авторитет його підтримується не лише зовні, правителями общини, держави, але й на рівні сім'ї, бо виражає норми, сформульовані та підтримувані найбільш впливовими предками, фаміліарними, релігійними або національними лідерами, що часто може бути вищим за більш змінні державні утворення. Тож відповідно маємо й пласт юридичної термінології, яка відтворює реалії первісного власне «національного» права, що може існувати в межах окремої системи, але з часом, зазвичай, вливається вже у загальнодержавну; або ж формується синонімічний ряд із наступним витісненням менш зручного варіанту, або спеціалізацією кожного з них. Надзвичайно цікавим у цьому відношенні є взаємодія правових систем, сформованих на базі релігійних вірувань різних церков та конфесій.

Так, у зазначений період певною окремішністю визначаються вірменське та єврейське право. Документи окремих національних общин створюються спочатку мовою національною, але застосовуючись у складі імперських утворень, вони повинні бути адаптованими до мови універсальної або панівної системи права. У часи перебування більшості українських земель у складі Речі Посполитої такою мовою була латинська, меншою мірою – польська; руська мова зберігається в ужитку лише на територіях, де найменшого впливу зазнає правова першість Литовського статуту. За таких обставин, коли латинська мова виявляється найбільш «зручною» для написання правових документів, особливо ж для творення та перекладу нових спеціальних юридичних термінів, використання латини стає одним із способів уникнення однобічного пригнічення (адже формально мова підкорених народів не зазнає жодних утисків), латина стає своєрідною *lingua franca* Середньовіччя – наднаціональною, певною мірою уніфікуючою мовою багатонаціональної Європи. Актуально це й для Речі Посполитої, де спочатку посилення ролі латини пов'язано зокрема із каталіза-

цією католицького впливу, а згодом, у середині XVIII ст. навпаки – як протидія польсько-католицькій експансії, для вилучення з ужитку польської мови. І в цей час вже Російська імперія заради зміцнення своєї влади та збільшення впливу православ'я ініціює збільшення латинськомовної документації, що замінює собою польськомовну. Зокрема цей факт описує відомий французький науковець, дослідник історії взаємин України, Росії та Польщі XVIII-XX ст. Даніель Бовуа [1].

Короткий огляд публікацій із теми. Документацію, створену на українських територіях досліджували Н. Яковенко, О. Купчинський, Д. Ващук, А. Матвієнко тощо, питанням історичного та лінгвістичного аналізу побутування латинської мови у XVI-XVII ст. присвячено роботи зокрема В. Миронової, С. Гриценко, О. Косіцької, О. Кошій, Н. Корольової, М. Собуцького, М. Трофимука, Л. Шевченко-Савчинської, Р. Щербини, розвиток українського лексикону вказаного періоду у своїх працях охарактеризувала С. Гриценко, аналіз української юридичної термінології здійснено у роботах зокрема Н. Артикуцої, про побутування тогочасних національних громад у своїх розвідках писали М. Балабан, Я. Дашкевич.

Мета. У поданій статті здійснено спробу аналізу латинськомовної соціально-правничої термінології XVI-XVII ст. як унікального вияву уніфікованої системи права, що діяла на тогочасних українських територіях. Для цього охарактеризовано правову ситуацію, що склалася на території сучасної України у XVI-XVII ст., і стала прикладом дійсно унікального симбіозу кількох правових систем, які співіснували у межах однієї держави. Також проаналізовано роль латинської мови загалом і зокрема лексики латинської мови як матеріалу для формування термінологічної бази усіх наявних у той час систем права для різних галузей права, її уніфікуючу роль та універсальність для вираження усіх потреб правотворення.

Матеріали і методи дослідження. Матеріалом слугували латинськомовні документи XVI-XVII ст., які зберігаються у фондах Центрального державного архіву України в м. Києві та привілеї національних громад міста Львова XIV -XVIII ст. [5]. У якості основного методу наукового дослідження використано описовий метод, що передбачає застосування прийомів спостереження, ідентифікації, інтерпретації, узагальнення та типологізації; лінгвокультурологічний – для виявлення актуальних позамовних чинників, які впливають на формування термінологічних одиниць. Також застосовано метод суцільної вибірки – для виявлення термінологічних одиниць; метод контекстуального та компонентного аналізу – для з'ясування

семантики окремих лексем; метод кількісно-якісного аналізу – для здійснення необхідних підрахунків та з'ясування кількісних співвідношень; системно-кваліфікаційний метод – для дослідження закономірностей поділу термінологічних одиниць на тематичні та лексико-семантичні групи.

Результати дослідження та їх обговорення. Спочатку українські землі, які ще з XIV ст. входили до складу Великого князівства Литовського (Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина та Брацлавщина), зберігали практичну автономність і майже не змінювали звичного укладу життя. Загальнодержавний принцип толерантності «старовини не рухати, новини не вводити» уможлилював досить спокійне, як на ті часи, існування могутньої імперії, та створював усі передумови для етнічного збереження і розвитку. Принаймні руські території майже у повній мірі зберігали владний і правовий статуси, автентичну релігійну та культурну свободу. Руська мова мала статус державної, тож абсолютна переважна кількість і літературних творів, і юридичної документації творилися саме нею. З часом ситуація починає змінюватися. Початок незворотнім змінам поклала укладена у 1385 році Кревська унія, що вперше об'єднала території Великого князівства Литовського та Польського королівства. Але це об'єднання не призвело до аж надто значних змін політичного чи культурного становища українських земель. За два століття остаточне федеративне об'єднання у результаті Люблінської унії 1569 року зумовлює наполегливість Польської корони у намірі забезпечити єдність адміністративної, економічної, політичної та судової сфер на всій території Речі Посполитої. Але формальна нівеляція руського права фактично не спрацювала, й основні норми права діяли протягом кількох століть після утворення федеративної Польсько-Литовської держави.

Коли йдеться про побутування юридичного документа вказаного періоду, то, звичайно, будь-який документ, що діяв, або мав отримати визнання за межами держави, у якій створювався, писався, або ж дублювався латинською мовою. Основний масив латинськомовних матеріалів, створених в Україні – це документи для врегулювання соціально-правових взаємин. Взаємин людей різного стану, національної та професійної приналежності [2].

На українських теренах лексико-семантичний характер латинськомовного документа зазнає змін. Як зауважує А. М. Матвієнко у передмові до «Волинських грамот» писарі судових канцелярій, звичайно, припускалися порушень умовностей офіційного мововживання, іноді додаючи «живомовних» простонародних елементів до тексту документів [3]. Така документація у першу чергу відображала побутування мешканців певної території, тож зміст цих джерел передбачав певною мірою залучення елементів простонародного мовлення, які різнилися залежно від соціального стану, рівня освіченості, етнічної приналежності носія мови. Крім того, усталений, значною мірою термінологізований лексичний інструментарій канцеляристів не завжди міг задовольнити потребу в означенні конкретних реалій чи явищ. За умов не надто мобільного інформаційного обміну прецедентні випадки означення та використання нових або не

часто вживаних лексем, разом із існуючою ситуацією багатомовності, створювали усі підстави для поповнення юридичної мови новотворами та поширенню термінологічної синонімії.

Найбільш яскравими є термінологізовані лексеми, вживані у документації пов'язаній із етнічно та конфесійно виокремленими громадами, які часто використовували кілька систем права, кожна із яких послуговувалася своєю термінологією.

Так, наприклад, єврейська громада, з одного боку, перебувала під юрисдикцією права «руського»: «Inscriptiones autem venditionum et resignationum perpetuarum domorum, fundorum et possessionum Iudeorum suburbii Leopoliensis coram alio iure sive quavis alia iurisdictione fateri et inscribi non debent duntaxat coram actis Iudeorum palatini Russie cuius iurisdictioni Iudei de iure communi Iudei palatinatus Russie subsunt» – «Записи вічних продажів та відступлень будинків, земель та посілостей євреїв львівського передмістя повинні визнаватися і записуватися не перед яким іншим правом чи іншою юрисдикцією, тільки перед єврейськими актами руського воєводи, під юрисдикцією якого за загальним правом євреї Руського воєводства перебувають» [5, с. 430].

Але з іншого при цьому зберігалася особливе становище представників етносу в юридичному відношенні: «Confirmatio ordinationis inter debitores Judaeos Leopolienses et creditores Christianos homines» – «Підтвердження грамоти 1633 р. у справі 1658 р. між євреями-боржниками та християнами-кредиторами, в якій заборонялося останнім до рішення суду конфісковувати майно у євреїв» [5, с. 432], і окремі аспекти життя громади врегульовувалися нормами звичаєвого права, наприклад, воєвода Руського воєводства не мав права призначати доктора, який за давнім звичаєм обирався громадою (лат. *doctor* – у документах, пов'язаних із єврейською спільнотою, – це термін на позначення керівника львівської єврейської громади) [с. 433].

Отож і виокремлюється цілий пласт термінології у різних галузях права (цивільному, адміністративному, земельному тощо): *synagoga* – синагога; *kircholma* або *okopisk* – кількома або окописьк – місця для захоронення тіл [5, с. 477]; *szkolnik (synagogus juratus)* – школьник синагоги – урядник, слуга єврейської громади, на якого покладалося виконання ухвал та постанов громади [с. 468]; *podszkolnik* – підшкольник – помічник школьника синагоги [с. 485] *scola* – школа, у документах, пов'язаних із єврейською громадою – синагога; *rodale* – родал – сувій Тори, на якому, за звичаєм, присягали, євреї [5, с. 387] тощо [6].

Варто зазначити, що прецедентне право зумовлює можливість досить детального врегулювання сфер та особливостей застосування тієї чи іншої системи права у конкретних випадках. Наприклад, у судовому праві: «Iudeus nullus Iudeorum iurabit super rodale ipsorum, nisi se extenderet debitum ad quinquaginta marcas argenti puri fusi vel ad presentiam nostram causa dewoluatur; si vero pro minoribus causis, iurabit super reticlam scole eorum implicate et fixe.» – «Жоден із євреїв не присягатиме на їхньому родалі, тільки якщо (справа) про борг перевищуватиме 50 гривень срібла чистої проби, або буде викликаний до нашої присут-

ності у справі; якщо ж у менших справах, то нехай присягає природно та незмінно у дверях їхньої школи».

«Si iudex Iudeorum secundum causam inter eos ortam in iudicium deducat, ubi querimonia est invitatus, Iudei prope scolam et dotam, vel ubi elegerunt, debent iudicare ante meridiem» – «Якщо запрошений суддя євреїв відповідно до виниклої справи між ними, де є скарга, (справу) до суду відправить, євреї коло школи чи місця, де виберуть, повинні судити перед полуднем» [5, с. 382].

Значною є також кількість документів на врегулювання статусу та легітимного побутування представників вірменської громади. Так само виділяються термінологічні групи у більшості актуальних для тих часів галузей права. Наприклад, у торгівельному праві *slowo* – слово або суконниця (у документах, пов'язаних із прерогативою користування правом розкרוю та продажу тканин); *szkarlat* – тканина сукно, пофарбоване у червоний колір (зазвичай дуже вартісне), *granat* – тканина, сукно, пофарбовані у синій колір; *faylundisz* – товста суконна тканина, вироблена у Голландії чи Франції [5, с. 307]; *vas* – бочка; *cuppa* – куфа – міра виміру рідин, що приблизно рівнялася 40 відрам (пор. із лат. *cuppa* та нім. *Kufe* – бочка) [с. 409]; *sztuka* – міра виміру твердих та сипучих речовин і матеріалів [5, с. 410]; *caupona* – шинок; *revenditio* – перекупництво; *propinatio* – шинкарство [5, с. 414]; *hortus* – город тощо.

Цікаво, що врегульовувалися навіть типи тканин, із якими представникам того чи іншого етносу у певному місті дозволялося у комерційних цілях мати справу: «Pannos tamen praeciosiores szkarlaty, pulszkarlaczie, granaty, pulgranaczie dictos, licebit in institis opulentis utriusque pariter parti ulnatim vendere, ab aliorum vero communium et vulgarium pannorum ulnatim incisione exnunc iam supersedere debent Armeni. Porro negociatio pannorum integris petiis et ligamentis vulgo postawami y bellami utriusque parti itidem libera esse debet. Pannum quoque dietum faylundisz licebit secundum funiculum alias strychem utriusque parti more mercatorum vendere» – «Однак дорогі тканини, що називають шкарлатами або пів-шкарлатами, гранатами, пів-гранатами, дозволяється у багатих крамах і однаково двом сторонам продавати на лікті. Але від розкרוю інших звичайних та грубих тканин вже повинні вірмени утримуватися. Потім торгівля цілими сувоями тканин та (ix) частинами, по-простому поставами, тюками, обом сторонам повинна дозволятися. Тканину, яку називають файлундиш, дозволено продавати обом сторонам купецьким звичаєм на міру, по-іншому «штрихом»» [5, с. 306-7].

Також визначалося, із якими державами певна громада з тих, що займалися торгівлею, має право на торгівельні відносини: «...aut quaevis comercia cum iis terris fuerint interdicta...» – «...або яка-небудь комерція з тими країнами буде заборонена...» [5, с. 306].

Окрім норм звичаєвого, руського, литовського, польського, рецепційованих елементів римського права варто виділити також широке застосування норм так званого міського, німецького або магдебурзького права (детальніше про терміни «німецьке», «магдебурзьке», «тевтонське», «шродське» права див. [4]).

Управителі міст усіляко сприяли розповсюдженню норм магдебурзького права та доєднанню їх до норм звичаєвого, польського та литовського. І в XVI-XVII ст. цей процес уже мав значні результати, підтверджені численними документами і зреалізовані, зокрема, й в урізноманітненні та поширенні тогочасної соціально-правничої термінології: «hoc adiecto, quod omnes et singuli Armeni prefati in fide Armenorum viventes, quorum multi de suo iure Armenico in ius Theutunicum se transtulerunt, eoque rosiantur et fruuntur iure» – «Додавши також, що всі та кожен зі згаданих вірменів, які у вірменському праві (вірі) живуть, яких немало зі свого вірменського права на магдебурзьке право перейшло та ним користуються і заживають» [5, с. 141].

Варто також зауважити, що використання латинської мови та формування уніфікованої латинськомовної термінології на матеріалі документації, що репрезентувала усі задіяні системи права, сприяли уможливленню та покращенню взаємодії принаймні на юридичному рівні представників різних верств та етнічних груп. Іноді залученими до аналізу є перекладені ще у часи дії відповідних документів примірники: «...volumus, ut ipsi Armeni ius suum lingua Ruthenica seu latina conscriptum ad eundem conventum generalem secum afferant et coram nobis producant.» – «... хочемо того, щоб ці вірмени своє право, списане на руську або латинську мову, на той вальний сейм зі собою привезли і перед нами показали» [5, с. 187].

До тогочасних латинськомовних термінів відносяться лексеми як романського походження, так германського, слов'янського, тюркського, грецького. Адже переважна більшість з них були транслітеровані і згодом адаптовані до латинської граматичної системи. Вживання польської, староукраїнської, німецької, рідко – італійської та шведської мов у записках фіксувалося у зв'язку із етнічною приналежністю учасників судового процесу і використовувалися тільки під час зачитування вироків і для записів, зроблених із більш ранніх оригінальних документів, де ця мова була вжита. Латинська мова у той час ні для кого не була рідною розмовною, але при цьому виконувала функції спільної «об'єднавчої», зрозумілої для більшості мови, насамперед у юридичній сфері. І такий активний процес запозичень у термінологію, а отже, й лексичну систему мови лише підтверджує, що вона не була «мертвою», а мала роль «lingua franca» для тогочасної європейської спільноти.

Висновки. Правова ситуація, що склалася на території сучасної України у XVI-XVII ст., є прикладом дійсно унікального симбіозу кількох правових систем, які співіснували у межах однієї держави, одного населеного пункту, іноді принципово не вирізняючись ступенем впливовості. У контексті вияву багатомовності на теренах соціально-правової документації варто зауважити пов'язаність мовного узусу із застосуванням тієї чи іншої системи права, а також регіональну визначеність, що саме із побутування норм права випливала. Так, на територіях Великого князівства Литовського (що підпорядковувались нормам руського права, викладеним у Литовському статуті) у діловодстві використовувалася староукраїнська (староруська) мова. Натомість у воєводствах, підпорядко-

ваних польському праву, кодексний виклад якого найчастіше здійснювався латиною, саме вона і є панівною (згодом значного поширення набула польська). Так само практично зумовленим було і використання інших мов у діловодстві.

Тогочасна правова система не мала єдиного зводу законів і фактично послуговувалася можливостями прецедентності із залученням різних систем права. Тож джерела права, якими послуговувалися усі учасники правових процесів були різними за часом та

територією творення; і логічно різноплановою була і реалізація мовного вираження юридичних документів. Але у зазначений період латинська мова більшою чи меншою мірою присутня у досить значній кількості засвідчених джерелами документів, що діяли в Україні. Тож саме латинськомовна соціально-правнича термінологія унаочнює та презентує усі дієві на той час на українських територіях системи права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / З французької переклала Зоя Борисюк / Даніель Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 416 с.
2. Вовк О. Й. Джерельна база дослідження литовсько-руського права / О. Й. Вовк // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – с. 64-70 Редкол.: С В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. — Одеса: Юридична література, 2009. — 536 с.
3. Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники: В. Задорожний, А. Матвієнко. — Київ, 1995. –249 с. (Інститут української мови НАН України; Інститут української археографії НАН України 9 с.
4. Давиденко Н. В. З історії формування історико-правових термінів "магдебурзьке" та "німецьке" права у вітчизняній науці / Давиденко Н. В. // Мова і культура. – Вип. 9. – Т. 12(100). – К., 2007. – С. 86-91
5. Привілеї національних громад міста Львова (XIV -XVIII ст.)/ Упорядник М.Капраль, наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст. — Львів: Львівський національний університет ім.І.Франка; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. — 2-е виправлене видання (електронний варіант). 576 с.
6. Bałaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVI-XVII wieku. – Lwów, 1906.– 604 с.

REFERENCES

1. Bovua Daniel`. Noble, serf and auditor. Polish nobility between czarizm and Ukrainian population (1831-1863) / from French translated by Zoya Borisjuk / Daniel` Bovua. – K.: Intel, 1996. – 416 p.
2. Vovk O. J. Source base for the study of Lithuanian-Russian law / O. J. Vovk // Actual problems of the state and law. – 2009. – I. 49. – p. 64-70 Redkol.: S V. Ki`valov (main. red.) and others.; bold for the release. Yu. M. Oborotov. — Odesa: Legal literature, 2009. — 536 p.
3. Volynsky documents XVI c. / Compilers: V. Zadorozhnyi, A. Matviienko. — Kyiv, 1995. – 249 p. (Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy; Instytut ukrainskoi arkeohrafii NAN Ukrainy)
4. Davydenko N. V. Z From the history of formation historical and legal terms "Magdeburg" ta "German" law in native science/ Davydenko N. V. // Language and culture. – Issue. 9. – Vol. 12(100). – K., 2007. – P. 86-91
5. Privileges of Lviv National Communities (XIV -XVIII c.)/ Compiler M.Kapral`, scien. red. Ya.Dashkevich, R.Shust. — Lviv: Franko National University of Lviv; Lviv Branch of the Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. M.Grushevskiyi NAS of Ukraine. — 2nd corrected edition (electronic version).576 p.

Latin socio-legal terminology in XVI-XVII centuries as a unique demonstration of unified legal system

N. V. Davydenko

Abstract. This article considers the Latin socio-legal terminology in XVI-XVII centuries as a unique demonstration of unified legal system current for Ukrainian territories at that time. The legal situation that has developed in the territory of modern Ukraine in the 16th-17th centuries has been characterized and has become an example of a truly unique symbiosis of several legal systems that coexisted within a single state. The role of the vocabulary of Latin as a material for forming the terminological base of all the legal systems at that time for different branches of law, its unifying role and versatility for expressing all the needs of law-making are also analyzed.

Keywords: Latin social and legal terminology, law, document, Latin document, term, legal term, legal system.